

Azizbek Muminov

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston
Milliy universiteti Tarix fakulteti 2-kurs magistranti

Email: amuminov337@gmail.com

Dotsent, t.f.f.d (PhD) J.Tog‘ayev taqrizi ostida

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14499062>

XX ASR BOSHIDA TURKISTONDA MAHALLIY TA‘LIMNING AHVOLI VA AHOLINING SAVODXONLIK DARAJASI

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishida XX asr boshida Turkiston o‘lkasidagi mahalliy ta‘lim tizimining ahvoli, ta‘limdagi mavjud muammolar jadidlarning asarlari va maqolalari orqali tahlil qilinadi. Maqolada jadid matbuotida e‘lon qilingan ma‘rifatparvarlarning mahalliy ta‘limiga oid asarlari, ularda uchraydigan tarixiy va statistik ma‘lumotlar analiz va sintez qilinadi. Bundan tashqari, maqolada mahalliy ta‘lim tizimining ayanchli ahvoliga sabab bo‘lgan omillar ham sanab o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: jadidlar, yangi usul maktablari, maorif, isloh, maktab, madrasa, inqiroz, Turkiston, Rossiya, mahalliy ta‘lim, eski maktab, ilmsizlik, boshlang‘ich ta‘lim.

Kirish. XX asr boshida Turkistonda mahalliy an‘anaviy ta‘lim tizimi nihoyatda ayanchli ahvolda bo‘lib, o‘lkada mutaassiblik kuchaygan, aholi esa borgan sari ilm-

ma'rifatdan uzoqlashib borayotgandi. Bunga bir tomondan, xonliklarning jahon ilmfani rivojidan orqada qolganligi sabab bo'lsa, ikkinchi tomondan, Rossiya imperiyasining Turkistonda yurgizgan mustamlakachilik siyosati ham aynan aholini ilmsiz, johil qilib boshqarishga asoslangan edi. Ushbu tadqiqot ishida Turkistondagi mahalliy ta'limning ahvoli va aholining savodxonlik darajasi muhokama qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asr boshida Turkistonda mahalliy ta'lim tizimi holati bo'yicha ma'lumotlarni o'sha davrda jadid ma'rifatparvarlari tomonidan matbuotda e'lon qilingan maqola va ularning asarlaridan hamda ayrim tadqiqotchilarning asarlaridan olish mumkin. Jadidlardan Behbudiy, Munavvar qori, Is'hoqxon Ibrat, M.Sh.Muxtoriy, G'oziy Yunus, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Botu va boshqalar o'z asarlarida mahalliy ta'limdagi ahvolni ta'riflab, barchani ogoh bo'lishga, ilm olishga chaqiradi. Tadqiqotchilardan D.Jamolovanning "Buxoro amirligida jadidlar va qadimchilar faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari)" dissertatsiyasi va shu nomdagi monografiyasida, S.A.Xalimovanning Ubaydulla Asadullaxo'jaev va "Sadoi Turkiston" nomli monografiyasida, M.B.Alijonovning "XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarda G'oziy Yunusning tutgan o'rni" nomli dissertatsiyasida, T.Q.Qozoqovning "Farg'ona vodiysida jadidchilik harakati" nomli monografiyasida va boshqa bir qator tadqiqotchilarning asarlarida ham o'rganilayotgan mavzuga doir ma'lumotlar uchraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishini yoritib berishda tizimlilik, qiyosiy va statistik tahlil, analiz va sintez usullaridan unumli foydalanishga harakat qilindi. Bunda XX asr boshida matbuotda e'lon qilingan maqola va asarlardagi ma'lumotlar batafsil o'rganilib, ulardan tegishli xulosalar chiqarildi. Maqolalardagi statistik ma'lumotlar chuqur tahlil qilinib, natijalar umumlashtirildi va qo'yilgan maqsad hamda vazifalar bajarildi.

Tahlil va natijalar. Jadid matbuotida mahalliy ta'lim tizimiga bag'ishlangan maqolalar juda ko'p e'lon qilingan. Biz quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqish bilan cheklanamiz. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, jadidlar orasida eski maktablar xususida

ikki xil qarash mavjud bo'lgan. Masalan, birinchi guruh optimistik ruhdagi jadidlardan Mahmudxo'ja Behbudiy va Hoji Mu'inlar eski maktablarning o'qituvchilarini saqlab qolgan holda isloh etishlik mumkin deb hisoblagan bo'lsalar, ikkinchi guruh nisbatan pessimistik ruhda bo'lib, ulardan biri G'oziy Yunus bunday turdagi maktablarni yangilab bo'lmasligini, ularni faqatgina yopib tashlashlik lozimligini ta'kidlagan [1:15]. Is'hoqxon Ibratning ham fikrlarini shunday ruhda deyish mumkin. Gap shundaki, 1907-yili "Turkiston viloyatining gazetisi"da eski maktablar tarafdori Mulla Husanxo'ja eshon bilan Is'hoqxon Ibrat o'rtasida keskin munozara bo'lib o'tadi. Mulla Husanxo'ja domla eski maktablarni yengil-yelpi isloh qilish shiori bilan chiqadi, Ibrat esa eski maktablarni tubdan o'zgartirish, ular o'rnida zamon talablariga javob beradigan maktablar ochish tarafdori bo'ladi. Shu munosabat bilan Ibrat 1907-yilda Munavvar qorining taklifiga binoan Toshkentga keladi, uning maktabidagi bitirish imtihonlarida qatnashadi, olgan taassurotlarini maqolada bayon etadi. Uning 1907-yilda "Turkiston viloyatining gazetisi"ning 72-sonida e'lon qilingan "Eski maktablar xususida" nomli maqolasidagi ushbu jumlar ham uning eski maktablar xususidagi qarashlari keskin bo'lganidan dalolat beradi: "Bolalarni eski maktablar ila jamoalarga taqsim qilib, kelish-ketish, kaltak va qamchi mas'alalarin isloh qilmoq-da albatta lozimdur. Lekin o'qulajak kitoblar – mazkur eski kitoblar, o'qulajak domlari-da – eski domlari, maktablari-da eski hasharot uyalari bo'lduqinda bu mas'alalar ming marotabalar isloh etilsa-da, bekor, behudadur. Agar vijdon, insof ila muhokama qilsak, tavaqufsiz va taraddudsiz eski maktablarimizni asoslaridan yiqib, joylariga tartib va intizom bilgan yangi usul domlarning himoyasida bo'lgan maktablar vazh etmaki lozimdur [7:155]".

"Sadoi Turkiston" gazetasi xodimlari Turkiston bo'ylab sayohatga chiqadilar, shahar va qishloqlarda bo'lishib, xalqning turmush tarzini, xususan maorif ishlarining qandayligini o'z ko'zlari bilan ko'radilar. Buni gazetada bosilgan turkum maqolalar yorqin ko'rsatadi. Jumladan, Nushiravon Yovushevning "Sayohat parchalari" sarlavhali turkum ocherkida Turkiston shaharlaridagi maorif ishlarining oqsoq

manzarasi batafsil chizib berilgan. Chunonchi, muallif Namangan shahridagi maorif ishlariga to‘xtalib, “ilum va maorif ishlarina kelsak, bu ham Turkistonning boshqa shaharlari kibi baloliq beshikidan chiqolmay turadur” deb yozadi. Muallif zo‘ravonlik qurboni bo‘layotgan mahalliy xalqlarning ayanchli qismatidan o‘kinib “maorifsiz millat yashamas”, degan qat’iy xulosa chiqaradi. “Sadoi Turkiston”ning zahmatkash publisist xodimlaridan Munavvar qori Abdurashidxonov ham ushbu ijodiy safarda ishtirok etgan. Uning Namangan shahri ahliga maorif yuzasidan o‘z taklif, mulohazalarini bildirgani gazetada yozilgan. Shuningdek, Turkistonning boshqa yirik shaharlarida ham bo‘lib, ma‘rifatchilarga yangi o‘quv dasturlarini tuzishda ko‘mak beradi[13:50]. Munavvar qori o‘zining 1906-yil 14-iyunda “Taraqqiy” gazetasida e‘lon qilingan “Bizni(ng) jaholat – jahli murakkab [5:162-167]” maqolasida mahalliy maktab va madrasalar va ulardagi o‘qitish tizimini qattiq tanqid qiladi. Muallimlarning o‘quvchilarni qiyin va murakkab darsliklar bilan ovora qilib, umrlarini xazon qilayotganini achinib so‘zlaydi. Munavvar qori, hatto, kattalar ham tushunishga qiynaladigan Navoiy, Fuzuliy, Xo‘ja Hofiz va Bedil kabi mumtoz adabiyot namoyandalari asarlarini hali savodi ham chiqmagan, ilmdan bexabar, din-u oxiratni hali mohiyatiga yetmagan bolalarga o‘qitib ularni qiynashni, umrini behudaga ketkazishni qattiq qoralaydi. Buning o‘rniga bolalarning savodini osonroq yo‘l bilan chiqarishni, dunyoviy fanlarni oson va qiziqarli yo‘l bilan o‘qitish lozimligini ta‘kidlab, eski va yangi usul maktablari natijalarini o‘zaro taqqoslaydi. Bundan tashqari, u ta‘lim maskanlarida bolalarni tayoq bilan urishni qoralab, maktablarning bir nizomda faoliyat yuritishini taklif qiladi. Munavvar qori o‘z hislarini “Agar bizlarning maktablarimiz boshqa millatlar maktablari kabi bir nizomg‘a qo‘yilib, yaxshi muallimlik vazifasini lozimincha ado qilurlik kishilardin muallimlar tayin qilinsa edi, ma‘sum avlodlarimizning ruhini hayotig‘a, dunyo va oxiratining saodatig‘a birinchi sabab o‘ladurg‘on ilm va maorifdin bu darajada mahrum o‘lmakig‘a sabab bo‘lmas eduk [5:166]”, deya ifodalaydi.

Mahalliy ziyolilar Turkistondagi o'quv tizimning barcha bosqichlarini tubdan yangilash zarur va shart ekanligini gazeta sahifalarida chop etilgan maqolalarda isbotlab berishgan. O'sha paytlarda yangi usul maktablari yo'lga tushayotgan bo'lsa ham, yangi tartibdagi madrasalar yo'q edi. Shuning uchun ham "Sadoi Turkiston" bu muammoni kechiktirmay hal etish kerakligini xalqqa anglatishni o'zining burchi deb biladi. "Hozirgi madrasalarimizda o'quv" sarlavhali maqolada Samarqand, Buxoro, Andijon kabi yirik shaharlardagi madrasalarning o'quv tizimini keskin tanqid qiladi. Gazetaning 1914-yil 20-iyun sonida bosilgan ushbu maqola Turkistonning ertasi bo'lgan yoshlar birgina din ilmi bilan cheklanib qolayotganligini chuqur nadomat bilan bayon qiladi[13:54].

Keyinchalik M.Sh.Muxtoriy ham "Turkiston xabarlarini: matbuot" maqolasida o'lkadagi mahalliy ta'limning ahvolini quyidagicha ta'riflaydi: "Turkiston maktablarida, Turkiston madrasalarida shogirdlarimizni hayot kishisi qilib chiqaraturg'on birgina muallim, birgina kitob yo'qlig'i Turkiston xalqi kabi zakiy va tab'an har narsaga musta'id bir millatni butun xurofotparast etib qoldirg'on edi [4]". Shuningdek, bu maqolada ham madrasalarning faqat diniy ta'lim berib, yoshlarni dunyoviy ta'limdan mosuvo etishi ularni iste'dodsiz bo'lib qolayotganiga sabab bo'layotgani ta'kidlangan.

G'ozii Yunus o'zining "Eski maktablar haqida" she'rida eski maktablarning rivojlanishga to'siq bo'layotganini ta'kidlab, ochilgan yangi maktablarda o'qish lozimligini uqtiradi [3]. G'ozii Yunus "Ulamoi-kiromlarimizdan fatvoyi-shar'iy so'raymiz" , "Qori bo'lishni xohlovchilarg'a" maqolalari bilan o'lka ulamoyi kiromlariga o'z maqolalari orqali bundan buyon ta'limni isloh etmasdan turib yashab bo'lmasligini uqtirishga harakat qildi deb yozadi tadqiqotchi M.Alijonov [1:16].

Atoqli ma'rifatparvar Dadamirza qori ham maktab va ta'lim islohi haqidagi o'z fikrlarini "Sadoyi Farg'ona" gazetasidagi maqolalarining birida davom ettirib, o'z qarashlarini atroflicha bayon etadi. U o'zining maqolasida: "bizga nima kerak?" - deb savol berilsa, kishilar juda ko'p hisobsiz keraklarni aytadilar, har qancha aytasalar

haqlidirlar, ammo mening fikrimcha: "...hamma keraklardin ortuqroq kerak maktabdur...", - deydi. U bu maqolasida o'lkadagi mavjud o'quv tizimi, maktablarning ahvoli, aholining ilmga munosabati, ilmsizlikning taraqqiyotga ko'rsatayotgan salbiy ta'sirini ko'rsatib o'tgan holda, maktablar islohi davr talabi ekanligini isbotlab beradi: "...Shuning uchun bo'lsa kerak, bir maktab bolamizni o'ndan biri ahli savod bo'lib qolmish, to'qqiz hissasi avom qolmoqda. Ilm degan aziz va sharofatlik narsadan mahrum qolmoqda va jaholat qurboni bo'lub islom kishisini boshqalarga masxara qildurmakdadur...". Shu bois, Dadamirza qori islohotni maktabdan boshlashni taklif qiladi. Uning fikricha, insonga ilmga, san'atga va adabiyotga intilish uchun qobiliyat berilgan. U: "Ilm-ma'rifat ma'lum bir kishilar uchungina kerak, barcha ommaning ilmi bo'lishi shart emas", -deguvchilarning fikriga keskin qarshi chiqadi [10:64-65].

Turkiston jadidlarining "otasi" hisoblangan Mahmudxo'ja Behbudiy ham bu masalada qator maqolalar e'lon qilib, mavjud muammolarni sanab o'tadi. U, shuningdek, bularning barchasiga yechim sifatida ilm va maorifni o'rganmoq va ta'lim tizimini isloh etmoq, deya javob beradi. Uning qator maqola va asarlarida o'lkadagi ilm-fan va maorifning yuksalishiga to'siq bo'lib kelayotgan jamiyatdagi illatlar haqida so'z boradi. Behbudiy jamiyatdagi muammolarning asl sababini jaholatda deb biladi. Shu o'rinda e'tiboringizga Behbudiyning "Padarkush" asaridan bir parchani havola qilishga ijozat bergaysiz: "Bizlarni xonavayron, bachagiryon va bevatan va bandi qilg'on tarbiyasizlik va jaholatdur: bevatanlik, darbadarlik, asorat, faqr-u zarurat va xorliklar hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidur. Dunyoga taraqqiy qilgan xalq ilm vositasi ila taraqqiy qiladi. Asir va zabun bo'lganlar-da beilmlikdan. Modomiki, bizlar tarbiyasiz va bolalarimizni o'qutmaymiz, bul tariqa yomon hodisalar va badbazxtliklar oramizda doimo hukm-farmo bo'lsa kerak. Bu ishlarni yo'q bo'lmog'ig'a o'qumoq va o'qutmoqdan boshqa iloj yo'qdur [6:50]".

Abdurauf Fitrat esa o'zining "Najot yo'li" asarining "Ahvolimiz bayonida" qismida yo'limizdan adashib parishonlikka tushganimizni yozadi: "Hayotning (yakkama-yakka) kurash maydonida va jahon xalqlari orasida islom olamining farsax-

farsax orqada qolganligini bayon qilishga ehtiyoj yo'qdir. Biz Turkistonliklar esa boshqa islomiy jamiyatlarga nisbatan dunyoyi jahon parishonlikka tushib, yo'limizdan adashganmiz. Ajabo, bu parishonlikning sababi nedir?". Va bu ahvolga sabab sifatida, haqiqatan ham, tushkunlik va xarobligimizning sabablaridan biri ilmsizlik va harakatsizlikdir, deya javob beradi[11:63].

XX asr o'zbek adabiyotida muhim o'rin egallagan jadid namoyandasi Abdulla Qodiriy ham "Ko'r bizning ahvolimiz, g'aflatda qanday yotamiz" deb boshlanuvchi "Ahvolimiz" she'rida kishilarning farzandlariga ilm o'rgatmasligini va jamiyatdagi turli illatlarni tanqid qiladi. She'r so'nggida esa yoshlar va ziyolilarni "Kelingiz yoshlar, ziyolilar bu kun g'ayrat qiling. Uxlaganlarni agar Qodir esak uyg'otamiz", deya jamiyatni ogoh bo'lishga chaqiradi [9:504]. Botuning "Yoshlar uchun", "Uyg'otish" kabi she'rlarida ham aynan shunday ruhni sezish mumkin [12:36-37].

To'lagan Xo'jamiyrov (Tavallo) o'zining "Ilm natijalari" maqolasida o'lkadagi ta'limning ahvolini jonli misollar bilan ta'riflab, yurtdoshlarga quyidagi xitob bilan murojaat qiladi: "Ey qardoshlarim, yoshlarning baxtlik yashamoqlari bizning ijtimodimizga bog'lidir. Agarda yoshlar tarbiyatsiz o'ssalar, bir kun bular siz bilan bizni duoibad qilurlar, nafrat etarlar. Agarda bizlar yoshlikdin yaxshi tarbiya qilsak, dunyoda rohat yashab, boshqalar kabi dunyodin bearmon ketarlar. Agarda bizlar uxlab yotsak, millatimizning bog'i hayotiga pechaklar o'tquzub, umid gullarin qurutarmiz. Bizlarga dunyoda na kerak: o'qimoq, dunyo maishatidin bahralanmak, Yovrupa maktablarinda tarbiya ko'rmak. Yetar bizlarga ulog' chopmoq, bachcha o'ynamoq, to'y to'ylamoq. O'rnak bo'lsin bizga Yevropa maktablari, saboq bo'lsun"[2:238].

Mo'minjon Muhammadjonovning "Bizda muallimlar"[2:219] maqolasi ham o'sha davr mahalliy ta'lim tizimidagi ayanchli ahvol va mavjud muammolar haqida muhim ma'lumotlarni beradi. Maqola "har bir millatning taraqqiy va taoliysi borib ikki narsaga tiraladir: birinchisi pulga va ikkinchisi usuli ta'limdan xabardor muallimlarki, bu ikkisidan birginasi bo'lmasa ham, olam xarobalikka yuz tutadir", deb boshlanadi. Muallif maqolada Yevropa muallimlarining ilm-u hunarda nihoyatda yuksalgani, bizda

esa muallimlarning mayda-chuyda masalalar bilan ovora bo'lib qolganimizni tanqid ostiga oladi. Maqolada mahalliy ta'lim ta'rifi quyidagi so'zlarda ochib beriladi: "Biz Xudo va payg'ambar tarafidan man qiling'on nafsoniyat va xusumatdan solinadurgan masjidi zararlar ko'p, maktab yo'q. Bola bechoralarning necha yil umrlarini oxurlarda va hifzi sihatga to'g'ri kelmaydurg'on qabrga o'xshag'on qorong'u uylarda churutadurg'on domlalar bor. Tezlik ila ko'b narsalarning bilduradurg'on muallimlar yo'q darajasida ozdirlar". Maqolada shuningdek qancha mehnat va mashaqqatlar-u qiyinchiliklar bilan topgan pulini to'y va bazmlarga sarf qilib yuborayotgan insonlar qattiq tanqid ostiga olinadi. Muallimlarni esa o'z maslak-maqсадlaridan chekinmaslikka chaqiradi.

Endi esa jadid namoyandalaridan Uchqunning Turkistonda mahalliy ta'lim tizimi va savodxonlik darajasi qanday bo'lganini yoritib beruvchi "Ilm va maorif"[2:204-208] maqolasini tahlil qilsak. Uchqun ushbu maqolasida dunyoda ilmga nisbatan bildirilayotgan rag'bat, hukumatlar tomonidan qaratilayotgan e'tibor, ajratilayotgan mablag'lar haqida so'z yuritib, statistik ma'lumotlar asosida Rossiya va Turkistondagi ayanchli ahvolni ochib beradi. Uchqun bu maqolasida jahon mamlakatlarida majburiy ta'limning mavjudligi aholi savodxonligi ko'rsatkichiga katta ta'sir ko'rsatishini raqamlarda isbotlab beradi, bu paytda Rossiyada esa miqdor juda past bo'lib, bunga majburiy ta'limning mavjud emasligida ekanini ta'kidlab o'tadi. Quyida dunyo mamlakatlarida o'sha paytda har yuz kishi hisobida necha kishi o'qish yozishni bilishi haqida ma'lumot beriladi:

1-jadval

№	Davlatlar	O'qish yozishni biladiganlar miqdori (har 100 kishi hisobida)
1	Yangi Zelandiya	99 kishi
2	Germaniya	98 kishi
3	AQSH	92 kishi

4	Angliya	90 kishi
5	Fransiya	85 kishi
6	Avstriya	52 kishi
7	Rossiya	16 kishi

Shu o'rinda alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bu paytda Turkistonda ahvol juda ayanchli bo'lib, muallif buni "biz Turkiston musulmonlarini ayirub hisob qilinsa, ruscha tugul o'z tilimizda o'quv, yozuv bilguvchi kishi, yuzdan birgina topilmog'i ham ma'lum emas", deya ta'riflaydi.

Uchqun ushbu maqolasida jahon mamlakatlarida o'z davrida ta'limga ajratilgan mablag'larning miqdorini o'zaro taqqoslab, masalaning asl mohiyatini ochib bergan. E'tiboringizga maqolada keltirilgan ayrim raqamlarni jadvalda havola qilmoqchimiz. Ushbu jadvalda 1900-yillarda boshlang'ich ta'limga aholi jon boshi hisobiga ajratiladigan mablag' davlatlar kesimida beriladi:

2-jadval

№	Davlatlar	Ajratiladigan mablag' miqdori
1	Yangi Zelandiya	6 so'm 50 tiyin
2	AQSH	4 so'm 86 tiyin
3	Germaniya	2 so'm 45 tiyin
4	Shvetsariya	2 so'm 43 tiyin
5	Belgiya	1 so'm 99 tiyin
6	Gollandiya	1 so'm 99 tiyin
7	Fransiya	1 so'm 66 tiyin
8	Yaponiya	54 tiyin
9	Rossiya	19 tiyin

Agar shu mablag'larni shu maktablarda o'qiydigan har bir o'quvchiga taqsim qilinsa miqdor quyidagicha bo'ladi:

3-jadval

№	Davlatlar	Ajratiladigan mablag' miqdori (yiliga)
1	Yangi Zelandiya	40 so'm
2	AQSH	23 so'm 60 tiyin
3	Belgiya	19 so'm 88 tiyin
4	Gollandiya	19 so'm 88 tiyin
5	Ruminiya	18 so'm
6	Angliya	15 so'm 75 tiyin
7	Shvetsariya	15 so'm
8	Rossiya	10 so'm 93 tiyin

Bu hali hammasi emas. Rossiya uchun ko'rsatilgan 10 so'm 93 tiyinning hammasi xazinadan ajratilmay, balki zemstvo, qishloq va shaharlardagi jamiyatlar hamda ot-onalar berib turadigan pullar hisobiga ko'rsatkich shu miqdorni tashkil etadi. 1900-yilda Rossiya g'aznasining 150 dan bir qismigina ibtidoiy (boshlang'ich) maktablar uchun ajratilgan. Bu aholi jon boshiga taqsimlanganda 7 tiyindan ziyodroqdan to'g'ri keladi. Turkistonda esa hatto shu 7 tiyindan ham ajratilmagan, bundan tashqari o'lkada turli jamiyatlar ham yo'q, buning ustiga aksariyat aholi qashshoq daromadi past bo'lib, muallif aytganidek, haftada bitta non yoki 2 tiyin bilan cheklanadi. Yuqoridagi ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, bu davrda mahalliy ta'limning ahvoli o'ta ayanchli ahvolda bo'lgan. Darhaqiqat, muallif ta'kidlaganidek, "Turkiston musulmonlari Rusiyadagi boshqa millatlarga qaraganda neqadar johil va neqadar keyinda qolg'ondurlar". Lekin, "baliqning suvsiz yashamog'i mumkin o'lmag'oni kabi, insonning ham ilmsiz yashamog'i mumkin emas".

Xulosa va tavsiyalar. Turkiston mahalliy ta'lim tizimidagi ayanchli ahvol va kamchiliklar haqida yana ko'plab jadid namoyandalari maqolalarini va ulardagi sanab o'tilgan muammolarni keltirish mumkin. Biz mavzuning natijalarini umumlashtirish va xulosalash maqsadida e'tiboringizga so'nggi misolni keltiramiz. Abduvahbob

Ibodiy o'zining "Turkiston ahli nima uchun inqirozga yuz tutdilar" nomli maqolasida inqirozning beshta asosiy sababini sanab o'tadi [8:200]. Jumladan, birinchi sabab sifatida maktab va madrasalarning ta'lim usulini zamonga muvofiq isloh qilmasdan, muallim va mudarrislarining bu borada o'z vazifalarini bajarmaganliklari asos qilib ko'rsatiladi. Ikkinchi sabab esa maktab va madrasalardagi o'qitiladigan kitoblarni keraklarini saralab, nokeraklarini qisqartirish, ta'lim usullarini yangilash o'rniga, hamon qiyin yo'lni tanlab orqaga tortish ekanligi aytiladi. Muallif uchinchi sababda quyidagilarni yozadi: "bul yengillatmoq to'g'risida muhokama qilib, madaniy qavm va millatlarning muallim va mudarrislaridan ibrat olib, maktab va madrasalarining tartib-taomillariga qarab, alardin ma'lumot olub fikr yurg'uzmoqni "harom"dek bilib, bizlarning ota-bobolarimiz shul yo'l bilan kelganlar deb fahm etib, o'z aqidalarincha islohni zo'r gunoh sanaganlaridur. Vaholanki, maktab va madrasalarni zamonag'a qarab isloh qilmoq ulug' shariatimizni arkonlaridan erdi". Buning ustiga muallimlarning maktab va madrasalarni maishat joyga aylantirib, o'z manfaatlari yo'lida foydalanishi inqirozning to'rtinchi sababidir. Taraqqiy etgan millatlar chet shaharlarga borib, ko'plab tajriba va bilim olib kelib, o'z millatiga o'rgatayotgan bir paytda, butun islom olami bunday ishlarga xohish bildirmay, ota-bobolarimiz qoldirgan ilmni ham tanimaydigan darajaga yetganidan xorlik bilan umr o'tkazmoqdalar. Bu esa muallif ta'kidlagan so'nggi sababdir. Bular Turkiston o'lkasida mahalliy ta'lim tizimining ayanchli ahvoli va bunga sabab bo'lgan asosiy omillardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alijonov M.B. XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarda G'oziy Yunusning tutgan o'ri: tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)...dis.avtoref. – Toshkent, 2023.
2. Borar yo'ling Turkistondir...[Матн] / Z.Abdurashidov, N.Egamqulova. – Toshkent: Akademnashr, 2023.

3. G‘ozi Yunus. Eski maktablar haqida // Tarjimon: A.Yo‘ldoshev. “Ishtirokiyun” gazetasi. 1919-yil 9-iyul.
4. Muxtoriy M.Sh. Turkiston xabarлари: Matbuot // Tarjimon: S.Nurmuhamedov. “Mehnatkashlar tovushi” gazetasi. 1918-yil. 29-o‘ktabr.
5. Odob-axloq kitobi / Jadid namoyandalari: M.Behbudiy va boshq. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
6. Бехбудий М. Танланган асарлар // Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б. Қосимов. – Тошкент: Маънавият, 2006.
7. Ибрат И.Т. Танланган асарлар / масъул муҳаррир: Б.Қосимов. – Тошкент: Маънавият, 2005.
8. Ирзаев Б. Қўқон тарихидан лавҳалар [Матн]. – Тошкент: Akademnashr, 2020.
9. Қодирий А. Танланган асарлар / нашрга тайёрловчи Х.Қодирий. . – Тошкент: Sharq, 2014.
10. Қозоқов Т.Қ. Фарғона водийсида жади́дчилик ҳаракати (монография). – Наманган, 2018.
11. Фитрат А. Танланган асарлар: 6 жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2010.
12. Ходиев М.Б. Танланган асарлар. – Тошкент: Шарқ, 2004. — 36-37 б.
13. Ҳалимова С.А. Убайдулла Асадуллахўжаев ва “Садои Туркистон”. Монография. – Тошкент: “Университет”, 2021.

СОСТОЯНИЕ МЕСТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И УРОВЕНЬ ГРАМОТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В ТУРКЕСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация: В данной исследовательской работе через труды и статьи современников анализируется состояние местной системы образования в Туркестанском крае в начале XX века, существующие проблемы в образовании. В статье анализируются и синтезируются труды просветителей по местному

образованию, опубликованные в современной печати, а также обнаруженные в них историко-статистические данные. Кроме того, в статье перечислены факторы, обусловившие плачевное состояние местной системы образования.

Ключевые слова: джадиды, новые школы, образование, реформа, школа, медресе, кризис, Туркестан, Россия, местное образование, старая школа, невежество, начальное образование.

THE STATE OF LOCAL EDUCATION AND THE LEVEL OF LITERACY OF THE POPULATION IN TURKISTAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract: This research study analyzes the state of the local education system in Turkestan at the beginning of the 20th century, the existing problems in education through the works and articles of the Jadids. The article analyzes and synthesizes the works of enlighteners on local education published in the Jadid press, as well as the historical and statistical information found in them. In addition, the article also lists the factors that caused the deplorable state of the local education system.

Keywords: Jadids, new method schools, education, reform, school, madrasa, crisis, Turkestan, Russia, local education, old school, ignorance, primary education.